

## A Research on the Epistemic Layers of the Quran, the Levels of Understanding of the Audience and the Extent of Benefiting from the Quranic Guidance based on the Verses and Narrations

Mahdi Najibi \*

Assistant Professor, Islamic Sciences and Culture  
Research Institute, Qom, Iran

Accepted: 17/06/2023

### Abstract

The upcoming research has been written by adopting the combined narrative-argumentative research method as well as descriptive-analytical data processing and library-software collection of written materials. The author while referring to the layers of ontology and epistemology of the Quran, explains in detail the epistemic layers of the Qur'an, and in addition to distinguishing between understanding the Qur'an and benefiting from the guidance of the Qur'an, addressing the special target groups of the Qur'an's epistemic layers, as well as their levels of knowledge and the extent of their benefit from the Qur'anic truths and its guidance; and the methods of achieving that knowledge have been stated. This is done through the classification of verses and the examination of their apparent meanings and interpretations. In the following, in the first place, based on traditions, he classified the layers of Quranic knowledge into four main levels (appearance, interiority, limit, and knowledge) and in the next stage, by differentiating between the general audience of the Qur'an (including the guided, the misguided, the angry and the oppressed) and the guided by the Qur'an (Muslims, believers, the pious and the pure); he has explained the characteristics of each of them based on the verses and traditions in terms of the depth of beliefs, adherence to

Received: 09/04/2022

eISSN: 2538-2012

ISSN: 2008-9252

\* Corresponding Author: najibi@isca.ac.ir

**How to Cite:** Najibi, M. (2023). A Research on the Epistemic Layers of the Quran, the Levels of Understanding of the Audience and the Extent of Benefiting from the Quranic Guidance based on the Verses and Narrations., *A Research Journal on Qur'anic Knowledge*, 14(53), 41-72.

Islamic jurisprudence and moral rules, and proximity to the truth, and has explained the level of benefit specific to each group of Quranic guidance.

**Keywords:** Epistemic layers of the Qur'an, The audience of the Quran, those guided by the Quran, the levels of Quranic guidance.

### **Introduction**

There are two approaches to examining the status of “justice” concerning verses about women. The first approach is the interpretation of the Shiites who consider justice to be the principles of religion and *Nafs al-Amri issue*. The fair and wise text of the Qur'an has been revealed by God to the Prophet, so the difference regarding the laws and gender roles mentioned in the verses is also fair to men and women.

The difference in gender identity, social and family roles, is based on the two factors of common human identity, and the biological and gender differences between men and women. Shiite thinkers describe the existence of a common human identity and different sexual and gender identities as the most important necessity of human life, which not only causes no oppression of either of the two genders, but also skillfully expresses the suitability of development (*Takvin*) and the law (*Sharia'*) for the human life in this world.

In this approach, the same human identity, on the one hand, causes the similarity in creation, expediencies, rights and duties, the punishment and reward for both sexes. On the other hand, biological identity and distinct characteristics of each sex demand different expediencies for them in all individual, family, and social dimensions in the field of rights and duties.

Therefore, adopting a fair divine position requires considering these developmental differences in the field of applying law and is the real justice. The feminist approach, like most feminists, defines justice as equality between the two sexes and considers it as equality. Due to their interest in Islam, they desire to find the Qur'an's method of dealing with women justly, and on the other hand to reject the traditional interpretations of the hierarchy in family roles and from the seemingly patriarchal verses of the Qur'an can infer equality between men and women, and offer different justifications such as historical contextualization, monotheistic schema, in-text method.

They try to interpret and expound the verses in a way that reflects the fair and equal attitude of the Qur'an between men and women, and if for some reason they cannot prove equality between men and women in the Qur'an, in various ways like noticing the historical context of that time, they consider the points of differences as the Qur'an's gradual movement towards justice for women in different

ways, such as in the light of attention.

In order to reach the turning point of recognizing the difference between the two approaches and criticizing "feminist readings", the difference in the definition of justice and its foundation on the principle of differences between the two sexes in setting laws should be addressed. In other words, the central point of difference between these two approaches is the realization of justice between the two sexes based on "equality in rights" or "differences in rights" based on a person's qualifications. Although the principle of justice in family law goes back to gender differences, the impact of the time requirements on rights based on differences should be carefully considered.

Therefore, the views concerning equality between men and women by women Quran interpreters cannot be accepted simply because of the historical context of the time of the revelation of the verses as well as the rapid changes of modernity. And also due to the changes of time, some changes in the position of women cannot be denied. Therefore, in any issue concerning the rights of the two sexes, the requirements of time are considered by the criterion of justice based on gender differences.

### **Literature Review**

Regarding justice in inter-sex relations from the perspective of feminine commentators no specific studies have been carried out, although this has been studied in a few books and articles. For example, the book "*A Dialogue between Islam and Feminism*" by Mohsen Badreh (2016) examines the views of new thinker women. However, this article especially focuses on the discussion of justice in the views of these scholars and compared them to Islamic thinkers.

### **Methodology**

The present article, using an analytical-comparative-critical method, focuses on discussing justice as an interpretive basis in the works of contemporary Shiite scholars and comparing it with feminist readings.

### **Conclusion**

The issue of justice and how it affects Muslims' reading of the Holy Qur'an has been one of the long-standing issues of Muslims' discussions and reflections. In the last century, this issue has become a

special phenomenon in the field of reading the relations between the two sexes in terms of the family and society from the perspective of the Holy Qur'an, in a way that one of the main foundations of modern feminist readings of the Holy Qur'an is the reliance on justice as a theological basis.

The concern of Muslim female new thinkers about justice and removing male-oriented readings from the Qur'an has caused what they present as a condemnation of femininity and the second-class status of women in traditional interpretations to be known as a result of the centrality of hadiths in the interpretation of the Holy Qur'an, the human errors of the commentators, and not considering the gradual approach of the Quran to reform the society towards equality. In some cases, by saying "no" to literal meanings, they try to adopt a more balanced approach in understanding Quranic meanings based on new standards of justice, or by reading the Quran as a "cultural product", they believe in the reader's "reading the text in the historical horizon".


On the other hand, some Shia jurisprudence, by accepting the difference between the two sexes while having the same human identity, consider justice in adopting appropriate approaches to gender differences in the form of rights and duties appropriate to each gender in the individual, family and social spheres in order to achieve the individual's salvation guarantee comprehensively. In fact, both of them consider the authority of God and His justice in the laws, but modern women thinkers consider justice towards women to be equal, and Shiite thinkers believe in meritorious justice.

Therefore, one of the main points of difference between female readings and Shia readings is the definition of the concept of justice. From the point of view of Muslim new thinker women, justice means fairness and impartiality, which should be considered in all aspects of the relationship between men and women, and for this reason, they try to read the verses in ways that are compatible with equality. According to the concept of justice in the Shiite language (attribution of every right to its rightful owner) and in terms of developmental differences, all the verses of the Qur'an are fair and do not contain discriminatory, patriarchal, misogynist, and unfair interpretations.

This means that the governing laws between the two sexes and the distribution of distinct rights and duties in the Qur'an are due to the developmental differences between them, and the establishment of

justice for each of the men and women, having their own rules, is to actualize the different talents that are placed in each of them. Finally, with the conflicting relationship of right and duty, there is a balance and obligation of rights and duties between the two sexes. Feminist thoughts can be criticized using this basis.

## جستاری در لایه‌های معرفتی قرآن، سطوح فهم مخاطبان و میزان بهره‌مندی آنان از هدایت‌های قرآنی بر اساس آیات و روایات

مهدی (کوروش) نجیبی  \* | استادیار کلام اسلامی، پژوهشکده مدیریت اطلاعات و مدارک اسلامی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران

### چکیده

جستار پیش رو با اتخاذ روش تحقیق تلفیقی نقلی- استدلالی و نیز داده‌پردازی‌های توصیفی-تحلیلی و گردآوری کتابخانه‌ای- نرم افزاری مطالب به نگارش در آمده؛ نگارنده ضمن اشاره به لایه‌های هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی قرآن؛ به تفصیل لایه‌های معرفتی قرآن را تبیین؛ و افزون بر فرق‌گذاری میان فهم قرآن و بهره‌مندی از هدایت‌های قرآن؛ به گروه‌های خاص مخاطب لایه‌های معرفتی قرآن و نیز مراتب شناخت و میزان بهره‌مندی ایشان از حقایق قرآنی و هدایت‌های آن پرداخته؛ و روش‌های نیل به آن معارف را بیان نموده است. این مهم از طریق دسته‌بندی آیات و بررسی معانی ظاهری، تفسیری و تأویلی آن‌ها انجام گرفته است. در ادامه در وهله اول بر اساس روایات، لایه‌های معرفتی قرآنی در چهار سطح اصلی (ظاهر، باطن، حد و مطلع) دسته‌بندی نموده و در مرحله بعد با فرق‌گذاری میان عمومیت مخاطبان قرآن (اعم از هدایت‌شدگان، گمراهان، مغضوبان و مستضعفان) و هدایت‌شدگان قرآنی (مسلمانان، مؤمنان، متقیان و مطهران)؛ ویژگی‌های هر یک از آنان بر اساس آیات و روایات به لحاظ عمق اعتقادات، پایبندی به احکام فقهی و اخلاقی اسلام و قرب به حق تبیین نموده و سطح بهره‌مندی مخصوص هر گروه از هدایت‌های قرآنی را تبیین نموده است.

کلیدواژه‌ها: لایه‌های معرفتی قرآن؛ مخاطبان قرآن، هدایت‌شدگان قرآن، سطوح هدایت‌های قرآنی.

## ۱. مقدمه

لایه‌ها و سطوح قرآنی به لحاظ مراتب وجودی یا معرفتی؛ یا «لایه‌های هستی‌شناسی» آیات قرآن است؛ که می‌شود با نظری هستی‌شناسانه به آن‌ها نظر کرد و آن‌ها را مورد بحث و بررسی قرار داد؛ یا «لایه‌های معرفتی و شناختی» است که می‌توان آن‌ها را مورد بررسی و کنکاش معرفت‌شناسانه قرار داد. یقیناً میان این دو لایه ربطی عمیق وجود دارد. براساس تعالیم قرآنی و مبانی حکمی و عرفانی، کتب آسمانی به لحاظ هستی‌شناسی و مراتب وجودی، از عرش تا فرش امتداد دارند؛ از مرتبه بسیار بالا و حقیقتی واحد و نورانی که بر همه مراتب عوالم هستی و مراحل گوناگون حیات بشری نور افشانی می‌کند، تا عالم ماده و کره خاکی (ر.ک؛ گنابادی، ۱۴۰۸ق، ج ۱۴۱: ۴). این مانده‌های نور آسمانی در حقیقت معجزه علمی همه پیامبران الهی و صاحب شریعت هستند؛ افزون بر معجزات عملی مثل ازدها شدن عصا و زنده کردن مردگان. چراکه حقیقت کتب آسمانی، حقیقت علم الهی است که انبیاء الهی به سبب مقام قرب و ولایت الهی از این علوم باخبر می‌شوند و از آن خبر می‌دهند و به «مقام نبوت و انباء» یعنی خبر دار شدن و خبر دادن از حقایق هستی می‌رسند.

به لحاظ مراتب هستی‌شناسانه، کتب آسمانی بویژه قرآن از عالم صقع ربوبی تا عالم ماده را در قوس نزول و انزال طی نموده‌اند (ر.ک؛ گنابادی، ۱۴۰۸ق، ج ۱۴۱: ۴). در باره منشاء و جایگاه وجودی نزول قرآن، آیه شریفه می‌فرماید: «أَنْزَلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ» (نحل/۱۰۲)؛ یعنی حقیقت قرآن از مرتبه وجودی رب انسان کامل اکمل یعنی حقیقت وجودی رسول اکرم (ص) که در آیه از آن به «من ربک» یاد شده قوس نزول را آغاز کرده و مراتب هستی را طی کرده است تا در نهایت بر قلب رسول خدا (ص) نازل شده است. همچنین با تأمل در آیاتی دیگر، مثل «إِلَى رَبِّكَ يَوْمَئِذٍ الْمَسَاقُ» که دلالت بر مقصد سیر و حرکت تکاملی انسان و پایان آن در قیامت دارد و نیز آیه «وَأَنَّ إِلَى رَبِّكَ الْمُنتَهَى» (نجم/۴۲) که منتهای سیر انسان را «رب رسول خدا (ص)» تعیین می‌کند، بدست می‌آید که ابتدای سیر آن نیز از رب رسول خدا (ص) که رب الارباب است و مقام الوهیت



جستاری در لایه‌های معرفتی قرآن، سطوح فهم مخاطبان و میزان بهره‌مندی آنان ...؛ نجیبی | ۴۹

است، آغاز می‌گردد؛ چرا که مقام پیامبر (ص)، مقام «عبده» است؛ و آیه «إِلَى اللَّهِ تَصِيرُ الْأُمُور» (شوری / ۵۴) نیز نهایت سیر هستی را مرتبه الوهیت می‌داند (ر.ک؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۹: ۴۷-۴۸؛ جوادی آملی، ۱۳۸۸ الف: ۹۰، ۲۳۸). در نهایت مراتب وجودی قرآن منطبق بر مراتب وجودی انسان کامل است؛ از این رو در هر مرحله وجودی، قرآن قرین انسان کامل و پیامبر آن مرحله است. خدای سبحان در باره رسول اکرم (ص) فرموده است: «وَ أَنْ إِلَىٰ رَبِّكَ الْمُنتَهَىٰ» (نجم / ۴۲) هر چند خدا، رب العالمین است؛ ولی بعضی از انسانها تحت تدبیر اسمای جزئیة حَقْنَد، مثلاً بعضی در حقیقت، عبدالرزاق، عبدالباسط، عبدالقابض، عبدالکریم، یا عبدالجلیل هستند اما پیامبر اسلام «عبده» است؛ یعنی پروردگاری مدبر و مربی شخصی وی است که نهایی‌ترین مرتبه را داراست، و در قوس صعود، مقامی برتر از مقام مربوطیت شخص رسول اکرم (ص) نیست، و آن حضرت (ص) منتسب به عالیترین اسم از اسمای حسناى خدای سبحان است، یعنی «هو» که همان هویت مطلقه است، چون کاملترین عبودیت (عبده) از آن اوست، جامعترین کلمه به او اشاره دارد و حضرت در قوس نزول از نزد همان مقام تنزل کرده و هویت مطلقه مبدأ ارسال رسول اکرم (ص) است (ر.ک؛ جوادی آملی، ۱۳۸۷، ج ۸: ۲۶).

بدین سان، کتب آسمانی و قرآن که کامل‌ترین آنها است دارای ساحت‌های وجودی مختلف هستند؛ و در هر عالمی جلوه خاص دارند. قرآن در «عالم عقل» ظهور عقلی دارد و حقایق عقلی که از سنخ الفاظ و مفاهیم نیستند را تبیین می‌کند؛ در «عالم ماده» ظهوری مادی دارد و حقایق عالم ماده را در قالب الفاظ و مفاهیم بیان می‌کند.

قرآن به تناسب این ساحت‌های وجودی، ساحت‌های معرفتی متفاوتی دارد و در نهایت در عالم ماده در قالب الفاظ ریخته می‌شود و دارای لایه‌های مفهومی متعدد (ظهر و بطن) می‌گردد. پس قرآن در هر ساحت وجودی دارای ظاهر و باطن هست که ناشی از اختلاف ظاهری در عالم حس ظاهر؛ و ادراک مفهومی وهمی، خیالی در عالم حس باطن؛ و ادراک عقلی در مرتبه عقل؛ و ادراک شهودی در مرتبه قلب و روح (و بالاتر، مثل سر، خفی و اخفی) مخاطبان آن است. در «عالم عقل» مخاطب آن، ملائکه عقلی است، همچنان

که در «عالم ماده» مخاطبان آن انسان‌ها و جوامع بشری است که در قرآن به سه دسته: مومن، منافق و کافر تقسیم شده‌اند. سرّ وجود اسامی متفاوت برای کتاب آسمانی مسلمانان (همچون: قرآن، کتاب مبین، نور، حکمت، حکیم، ذکر، عزیز، عظیم، میزان، شفاء، رحمت و غیره) و تفاوت تاثیر آن در مخاطبان نیز همین موضوع است «وُنَزِّلَ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ وَ لَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خَسَارًا» (الإسراء / ۸۲). حقیقت قرآن در هر عالمی نامی دارد در «عالم الوهیت» همان علم ذاتی الهی؛ و در «عالم عقل» همان اسماء و صفات الهی است که در آیه «قَالَ يَا آدَمُ أَنْبِئْهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ» (بقره / ۳۳) به آن اشاره شده است. در حقیقت آگاهی از اسمائی که ملائکه از آن آگاه نبودند، معجزه علمی حقیقت انسان کامل است که در عالم عقل برای ملائکه حکم قرآن را داشت؛ و پس از این معجزه علمی بود که ملائکه در پیشگاه انسان کامل سجده کردند و در حقیقت او را به عنوان پیامبر الهی و خلیفه خداوند در عالم عقل پذیرفتند «وَ إِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا» (بقره / ۳۴). بدین سان در هر عالمی پیامبری از ناحیه خداوند بر موجودات آن عالم فرستاده می‌شود که خلیفه الهی در آن عالم و واسطه فیض به آن عالم است؛ و موجودات هر عالم بعد از آوردن اعجاز علمی (کتاب آسمانی متناسب با آن عالم) به نیوت آن خلیفه الهی اذعان می‌نمایند و معجزه اصلی همان معجزه علمی است که در قالب علم به اسماء و حقایق الهی بر آنان عرضه می‌شود. تا عالم ماده که معجزه الهی در قالب کتب آسمانی بر آن‌ها عرضه می‌شود. کتب آسمانی، کتب هدایت و به فعلیت رساندن کمالات ثانیه انسان‌ها هستند و چون انسان‌ها که مخاطبان این کتب هستند استعداد‌های مختلف دارند و در برابر حقایق عکس‌العمل‌های مختلف از خود نشان می‌دهند (ایمان یا انکار) پس هدایت یافتگان نیز متفاوتند. در مقاله حاضر به سطوح معرفتی. مختلف کتاب الهی قرآن و اصناف مختلف مخاطبان و هدایت شدگان آن با قصد تبیین لایه‌های شناختی و معرفتی قرآن و اقسام و سطوح مخاطبان آن‌ها و خصوصیات آن‌ها و نیز میزان بهره‌گیری هدایت یافتگان از هدایت‌های خاص قرآنی، پرداخته خواهد شد.

### ۱-۱. پرسش پژوهش

پرسش اصلی جستار پیش رو آن است که همانگونه که قرآن به لحاظ هستی‌شناسی دارای مراتب وجودی مختلف است؛ آیا به لحاظ معرفت‌شناسی نیز این گونه است، لایه‌های معرفت‌شناختی قرآن چیست و مخاطبان آن‌ها چه کسانی هستند و چه ویژگی‌هایی دارند؛ فرق میان مخاطبان قرآن و هدایت‌شدگان قرآنی چیست و میزان بهره‌مندی هدایت‌شدگان از هدایت‌های قرآنی به چه اندازه است؟

### ۲-۱. روش پژوهش

جستار علمی حاضر از نوع پژوهش‌های آمیزه‌ای است؛ که تلفیقی از بکارگیری روش‌های نقلی - استدلالی و نیز داده‌پردازی‌های توصیفی و تحلیلی به شمار می‌آید. ثمره بکارگیری این روش، آشکار شدن بطون و لایه‌های ناپیدای مباحث تفسیری و عقیدتی است؛ تا از طریق آن‌ها مخاطبان هر لایه از لایه‌های شناختی قرآن معلوم؛ و میزان بهره‌مندی آن‌ها از سطح هدایت مخصوصشان روشن گردد. در این جستار داده‌ها به روش کتابخانه‌ای و با استفاده از مطالعه و فیش‌برداری از کتابخانه‌های الکترونیکی، چاپی و نرم افزارهای موجود و نیز اطلاعات موجود در اینترنت جمع‌آوری شده و با روش توصیفی - تحلیلی تبیین شده است.

### ۳-۱. پیشینه پژوهش

به این موضوع در قالب کتاب و یا مقاله مستقل پرداخته نشده است، هر چند در مقالاتی به برخی از زوایای موضوع و نه تمامیت آن پرداخته شده است. به این بیان که به ظهر و بطن آیات قرآن و یا لزوم آشنایی با علوم مختلف برای بهره‌مندی از معارف قرآن اشاره شده است، همچون:

الف. مقاله «نیاز انسان به تخصص‌های علمی و معرفتی در فهم لایه‌های باطنی و عمیق قرآن» (رضانی، ۱۴۰۰). در این مقاله بیان شده برای فهم کامل قرآن - خصوصاً لایه‌های باطنی و عمیق آن - به تخصص‌های علمی و معرفتی مختلف نیاز هست.

ب. مقاله «لایه‌های نهفته در قرآن کریم» (احدی نسب، ۱۳۹۹). در این مقاله با تأکید بر جاودانگی قرآن و لزوم پاسخگویی به همه نیازهای بشری، تنها راه تأمین این نیاز، توجه به بطون قرآن دانسته شده است.

ج. مقاله «ظهر و بطن قرآن کریم» (کلانتری، ۱۳۸۲). این مقاله، نمونه‌ای از مقالات بسیاری است که تأکید دارد قرآن ظاهر و بواطنی دارد و برای بهره‌گیری از آن‌ها باید به عواملی توجه شود، آنگاه برخی از این عوامل را بیان نموده است.

نوآوری مقاله حاضر، افزون بر فرق‌گذاری میان فهم قرآن و بهره‌مندی از هدایت‌های قرآن، این است که ابتدا میان لایه‌های هستی‌شناسانه قرآن و لایه‌های معرفتی آن تفکیک شده است؛ سپس به تبیین لایه‌های معرفتی قرآن، دسته‌بندی آن‌ها و بیان خصوصیات هر لایه و سطح مخاطبان آن، و هدایت‌های خاص هر کدام، پرداخته شده است.

## ۲. بررسی لایه‌های معرفتی قرآن با تفکیک میان عموم مخاطبان قرآن و

### خصوص هدایت یافتگان

از آیات قرآن کریم چند سطح معنایی و لایه معرفتی اصلی و شاخص برای شناخت قرآن قابل استنباط است که در روایات پیشوایان معصوم نیز به آن‌ها اشاره شده است و با هم هم‌خوانی دارند. قبل از ورود به این موضوع بایسته است فرق میان فهم قرآن و بهره‌مندی از هدایت قرآن روشن شود.

## ۲-۱. دسترسی عموم مخاطبان به فهم قرآن در عین هدایت‌پذیری سطوح

### خاص

بر اساس آیاتی همچون آیه « وَ نُنزِّلُ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَ رَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ وَ لَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خَسَارًا » (اسراء/ ۸۲). بهره‌مندی از هدایت قرآن مخصوص مسلمانان و مؤمنان است؛ و کفار و منافقان در دایره هدایت قرآن قرار نمی‌گیرند؛ زیرا آن‌ها هر چند در زمره ناس هستند « هُدًى لِّلنَّاسِ » (بقره/ ۱۸۵)؛ اما ظالم به نفسه هستند و به سبب مانعی که خود

جستاری در لایه‌های معرفتی قرآن، سطوح فهم مخاطبان و میزان بهره‌مندی آنان ...؛ نجیبی | ۵۳

ایجاد کرده‌اند (کفر و نفاق) خود را از نور هدایت قرآن محروم ساخته‌اند و ظلم به نفس کرده‌اند، پس قرآن مایه هدایت آن‌ها نیست، بلکه سبب خسران آن‌ها است. با این حال، برای اتمام حجت بر آن‌ها، ایشان از فهم مراتب ظاهری قرآن عاجز نیستند و در دسترس آنان قرار داده شده است. چرا که قرآن کریم بر اساس اصول محاوره عقلایی با مردم سخن گفته است «وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَّسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ فَيُضِلَّ اللَّهُ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِيَ مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ» (ابراهیم / ۴). قرآن در هر عالمی با مخاطبان آن عالم به همان سطح معرفتی (لسان قوم) که دارند سخن می‌گوید؛ یعنی در «عالم عقل» قرآن در حد جلوه عقلی اسماء الهی با آنان سخن می‌گوید و سخن از انباء اسماء الهی است. در حالی که در «عالم ماده» از طریق کتابت و کلام با مردم سخن می‌گوید. آیه یاد شده بیان می‌دارد که هدایت و ضلالت بعد از بیان و اتمام حجت بر اساس لسان قوم است که لسان عقلا است. عقلایی بودن زبان قرآن را از برخی آیات نیز می‌توان فهمید؛ مانند آیاتی (نحل / ۱۰۳؛ شعرا / ۱۹۵) که نزول قرآن را به زبان عربی آشکار می‌دانند؛ به جهت عقلایی بودن و به لسان عرف بودن محاورات قرآن، فهم آن برای همه آشنایان به زبان عربی آسان است و در آیاتی به این مساله نیز تصریح شده است، همچون «هَذَا بَيَانٌ لِلنَّاسِ» (آل عمران / ۱۳۸)؛ این (کتاب) روشنگری برای مردم است (ر.ک؛ مصباح یزدی، ۱۳۹۴، ج ۲: ۶۳-۶۶).

افزون بر آن، پیامبر اسلام (ص) برای اثبات حقانیت رسالت خود، مخالفان را به آوردن کتابی همانند قرآن فراخوانده است. لازمه این فراخوان، قابل فهم بودن قرآن است تا مخالفان با فهم محتوا و آگاهی از جنبه‌های گوناگون اعجازی آن همانندآوری کنند. اگر قرآن قابل فهم نباشد یا فهم فراخوان شدگان برخلاف مقصود خدا و یا منوط به تأیید آن از سوی معصومان باشد، مبارزطلبی قرآن بی‌معنا خواهد بود؛ زیرا منکران قرآن برای سخنان معصومان اعتباری قائل نیستند (ر.ک؛ مصباح یزدی، ۱۳۹۴، ج ۱: ۱۰۹؛ طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج ۳: ۴۷-۴۸؛ مصباح یزدی، ۱۳۹۴، ج ۲: ۶۳-۶۶).

دلیل دیگر بر قابل فهم بودن قرآن برای عموم مردم این است که خداوند تعالی در آیاتی تدبر در قرآن را هدف نزول دانسته است: «كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِيَدَّبَّرُوا آيَاتِهِ

وَلَيَتَذَكَّرَ أُولُو الْأَلْبَابِ»؛ (ص/۲۹) همچنین از تدبر در آیات ستایش کرده، و تدبر نکردن در آن را نکوهیده است: «أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا» (محمد/۲۴). بر اساس این آیات، فهم قرآن و تدبر در آن نه تنها امری ممکن، بلکه لازم است (ر.ک؛ طباطبایی، ۱۳۵۳: ۳۰-۳۱).

برخی اوصاف قرآن کریم که در آیات متعددی آمده است، بر قابل فهم بودن قرآن دلالت دارد (ر.ک؛ مصباح یزدی، ۱۳۹۴، ج ۲: ۶۳-۶۶)؛ مانند نور و بیان و تبیان: «وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ نُورًا مُبِينًا» (ص/۲۹)، «هَذَا بَيَانٌ لِلنَّاسِ» (آل عمران/۱۳۸)، «وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ بَيِّنَاتًا لِّكُلِّ شَيْءٍ» (نحل/۸۹). این ویژگی‌ها بیانگر امکان فهم آیات قرآن کریم است؛ زیرا بیان و تبیان، آن است که مطلبی را آشکارا بازگوید. نور آن است که خود روشن و دیگر چیزها را در پرتو شعاع خود روشن سازد. اگر قرآن - دست کم در مراحل ابتدایی فهم - جز با بیان معصومان قابل فهم نباشد، اوصاف پیش گفته بر آن صادق نخواهد بود؛ زیرا چیزی که قابل فهم نیست، چگونه نور و تبیان و مبین است.

## ۲-۲. سطوح هدایت‌های قرآنی بر اساس تفاوت سلوک علمی و عملی

### مخاطبان

هدایت‌های قرآنی برای گروه‌های خاص هدایت پذیر سطوح و انواعی دارد که بر اساس سلوک علمی و عملی مخاطبان قرآن تفاوت دارد که در ادامه به آن پرداخته می‌شود.

## ۲-۲-۱. مرجعیت علمی اهل بیت در فهم لایه‌های معرفتی قرآن

فهم همه سطوح معنایی، تفسیری و شهودی و رسیدن به همه ساحت‌های باطنی قرآن در چارچوب هدایت به صراط مستقیم، تنها در اختیار اهل بیت (ع) قرار دارد. چرا که اهل بیت وارثان علم قرآن هستند و از مقام مرجعیت علمی در فهم، تفسیر و تاویل قرآن برخوردارند. مسلمانان در صورتی که در این مسیر از مخاطبان اصلی قرآن؛ یعنی اهل بیت (ع) پیروی کنند و بر اساس تفسیر به رای عمل نکنند؛ قابلیت فهم و برخورداری از هدایت قرآن را دارند؛ در حدیثی، امام صادق (ع) بر این مرجعیت علمی تاکید نموده و فهم قرآنی ابوحنیفه

جستاری در لایه‌های معرفتی قرآن، سطوح فهم مخاطبان و میزان بهره‌مندی آنان...؛ نجیبی | ۵۵

در تفسیر قرآن را که بر اساس تفسیر به رای صورت می‌گیرد را زیر سوال می‌برد و به او می‌فرماید که تو اگر چه ممکن است معرفتی از ظاهر کلمات قرآن داشته باشی؛ اما قرآن را به حق معرفتش نمی‌شناسی. از این رو، صلاحیت علمی ندادی و صلاحیت علمی تفسیر و تبیین قرآن و فتوای قرآنی بالاصاله تنها نزد کسانی است که این علم را به ارث برده‌اند؛ که این مطلب نشان از آن دارد که این علم، علم لدنی است (ر.ک؛ علامه مجلسی، ۱۴۰۱ق، ج ۲: ۲۹۳).

ابو حنیفه هر چند مسلمان ظاهری است؛ اما چون در برداشت از قرآن به روش ائمه (ع) عمل نکرده و بر اساس تفسیر به رای عمل می‌نماید، حتی تفسیر واقعی یک حرف از قرآن را نمی‌داند.

## ۲-۲-۲. تفاوت فهم لایه‌های معرفتی و هدایتی قرآن در مسلمانان و مؤمنان

مسلمانان و مؤمنانی که مرجعیت اهل بیت را در فهم و تفسیر قرآن پذیرفته‌اند؛ خودشان به لحاظ مرتبه علم، ایمان و سیر سلوکی با یکدیگر تفاوت دارند. از این رو فهم سطوح معنایی قرآن و درجه هدایت ایشان نسبت به هم متفاوت است. بر اساس تعلیم قرآن که می‌فرماید «وَلِكُلِّ دَرَجَاتٍ مِمَّا عَمِلُوا»، (انعام/ ۱۳۳) به اندازه هر فردی، سطح معنایی قرآنی متفاوتی وجود دارد. لذا در قیامت درجه کمال انسانی به اندازه درجه فهم و عمل به آیات قرآن است «يَرَفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ» (مجادله/ ۱۲)، (ر.ک؛ حسن‌زاده آملی، ۱۳۷۶: ۶۰). بنابراین، قرآن سُلم و نردبانی است که درجات متفاوت دارد و آیات قرآن و درجه فهم آن‌ها، درجات آن نردبان است (ر.ک؛ کلینی، ۱۳۶۲، ج ۲: ۴۴۴). از این رو در آخرت گفته می‌شود «اقرأ و ارق». بخوان و بالا برو؛ یعنی به اندازه فهم و هدایت قرآنی رشد و تکامل میسر است (ر.ک؛ حسن‌زاده آملی، ۱۳۷۶: ۳۴-۳۵). در ادامه در تایید مطلب دو روایت بیان می‌شود:

الف. روایت شده است که حضرت امیر المؤمنین علی (ع) در وصیتش به فرزندش محمد بن حنفیه فرمود: «و اعلم أن درجات الجنة على عدد آيات القرآن فاذا كان يوم القيامة يقال لقارئ القرآن اقرأ و ارق...» (حسن‌زاده آملی، ۱۳۸۱، ج ۱: ۱۵۷).

ب. نیز جناب ثقة الاسلام کلینی در کتاب فضل القرآن کافی به اسنادش از حفص از امام موسی الکاظم (ع) روایت کرده است که امام به حفص فرمود: «یا حفص من مات من أولیائنا و شیعتنا و لم یحسن القرآن علم فی قبره لیرفع الله به من درجته فان درجات الجنة علی قدر آیات القرآن یقال له اقرأ و ارق، فیقرأ ثم یرقی» (حسن زاده آملی، ۱۳۸۱، ج ۱: ۱۵۷).

این دو حدیث گراندقدر افزون بر اشاره به لایه‌های مختلف فهم قرآن؛ مقام فوق مجرد نفس ناطقه انسانی را نیز بیان می‌کنند که وعاء علم انسانی حد یقف ندارد، و هر چه آب حیات معارف و حقایق الهیه را بنوشد سعه وجودی او بیشتر و حیات او قوی‌تر می‌گردد؛ زیرا آیات قرآن که درجات آن است، کلمات الله است، و کلمات الله را نفاذ نیست. هماغونه که خداوند متعال می‌فرماید: «وَلَوْ أَنَّ مَا فِي الْأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَقْلَامٌ وَالْبَحْرُ يَمُدُّهُ مِنْ بَعْدِهِ سَبْعَةُ أَبْحُرٍ مَا نَفِدَتْ كَلِمَاتُ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ» (لقمان / ۲۸) و نیز می‌فرماید: «قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَاداً لِكَلِمَاتِ رَبِّي لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ تَنْفَدَ كَلِمَاتُ رَبِّي وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهِ مَدَدًا» (کهف / ۱۱۰)، (ر.ک؛ حسن زاده آملی، ۱۳۸۱، ج ۱: ۱۵۷).

## ۲-۲-۳. انواع سطوح معنایی قرآن به حسب مخاطبان

در یک تقسیم بندی کلی برگرفته از آیات قرآن می‌توان چند سطح معنایی برای قرآن به حسب تفاوت درجه مخاطبانش تبیین کرد. چراکه هدایت قرآنی یا در سطح مسلمانان است یا مؤمنان یا عالمان یا متقیان و یا مقربان و... که در هر مرحله ای هدایت خاص متوجه مخاطبانش است. البته هدایت قرآنی در مراحل پایین‌تر در مراحل بالاتر نیز هست، همراه با مقداری افزون‌تر و کمالی‌بیش‌تر. به این معنا که هدایت در مرحله اسلام در مرحله ایمان نیز هست؛ اما با درجه ای بالاتر. بدین سان، سقف هدایت در مرحله اسلام عبارت است از کف هدایت در مرحله ایمان و این درجه کمال هدایت در مراحل دیگر دائم رو به اشتداد است؛ افزون بر هدایتی که مخصوص هدایت در مرحله ایمان است و در مرحله اسلام نیست.



## ۲-۳-۱. سطح معنایی برای هدایت عموم مسلمانان

این سطح معرفتی در آیه «هُدًى لِّلنَّاسِ» (بقره/ ۱۸۵) مورد اشاره قرار گرفته است و دلالت دارد که عموم مردم مخاطب قرآن و اولاً بالذات قابلیت هدایت را دارند. اما آیاتی همچون «وَنُزِّلُ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ وَ لَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خَسَارًا» (اسراء/ ۸۲). این اطلاق را قید می‌زند و کسانی که خود مانع ایجاد کرده‌اند، نسبت به در معرض هدایت قرار گرفتن را از عموم آیه اخراج می‌کند. خداوند در آیاتی چند دسته را از تحت هدایت قرآن خارج می‌داند، از جمله:

أ. «ظالمین»؛ در آیاتی همچون «وَ اللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ» (بقره/ ۲۵۸؛ آل عمران/ ۸۶)؛

ب. «فاسقین» در آیاتی همچون «وَ اللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ» (مائده/ ۱۰۸؛ توبه/ ۲۴)؛

ج. کافرین «وَ اللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ» (بقره/ ۲۶۴)؛

همچنین بر اساس برخی آیات قرآن، خداوند نه تنها کسانی را هدایت نمی‌کند، بلکه به ضلالت می‌اندازد «إِنْ تَحَرَّصَ عَلَى هُدَاهُمْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ يُضِلُّ وَ مَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ» (نحل/ ۳۷). بدین سان، قرآن در برابر ظالمین بی تفاوت نیست، بلکه آن‌ها را به زمین می‌زند و ضرر و زیان می‌بینند «وَ لَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خَسَارًا» (اسراء/ ۸۲).

بنابراین، با توجه به بکارگیری واژه «هدی» در آیه «هُدًى لِّلنَّاسِ» معلوم می‌شود که مراد از هدایت ناس، در حقیقت، هدایت عموم مسلمانان است؛ چراکه آیات دیگر هدایت بودن را برای برخی از ناس؛ یعنی ظالمین که شامل کفار و منافقین هست را نفی می‌کند. این برداشت با آیه «وَ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ وَ هُدًى وَ رَحْمَةً وَ بُشْرَى لِّلْمُسْلِمِينَ» (نحل/ ۸۹) و آیات هدایت مؤمنان تأیید می‌شود؛ چراکه تبیان بودن و هدایت عامه برای ناس در آیه گذشته را تخصیص می‌زند به مسلمانان از ناس، و کفار و منافقان را خارج می‌کند از عموم هدایت ناس.

ناگفته نماند که اسلام مثل ایمان مراتب و درجاتی دارد و از این رو یک کاربرد

خاص دارد که مقابل ایمان است و یک کاربرد عام دارد که شامل ایمان است. در این بحث کاربرد خاص آن مورد نظر است، چراکه در آیاتی مقابل ایمان آورده شده است (احزاب / ۳۵). بنابراین اسلام در کاربرد خاص همان اقرار به زبان است که در آیه « هُدًى وَ رَحْمَةً وَ بُشْرَى لِّلْمُسْلِمِينَ » (نحل / ۸۹) به آن اشاره شده است و آیه « قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَ لَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا وَ لَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ » (حجرات / ۴) در صدد بیان این معنا است. تقابل اسلام و ایمان در این آیه می‌فهماند؛ اولاً اسلام به معنای تسلیم دین شدن از نظر ظاهر و به زبان آوردن شهادتین است، همراه با عمل مربوط به جوارح و اعضای ظاهری بدن؛ اما ایمان امری است قلبی و اعتقادی، آن هم اعتقاد باطنی، به طوری که آثار آن اعتقاد در اعمال ظاهری و بدنی نیز ظاهر شود. مؤمنان کسانی هستند که دین خدا را در دل خود جای داده باشند، به طوری که وقتی به اعمال آنان نظر می‌شود، پیداست که این شخص در دل به خدا ایمان دارد، پس هر مؤمنی مسلمان هست، ولی هر مسلمانی مؤمن نیست (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۸: ۳۲۸-۳۲۹).

البته اسلام در کاربرد عامش افزون بر معنای خاص که بیان شد شامل مراتبی است که مرتبه آخر آن تسلیم صرف گردیدن نزد اوامر مولی و تسلیم نمودن جان و مال و تمام هستی خود را در راه رضای او و مشاهده نمودن نیستی و فناء خود را در مقابل اقتدار او؛ بلکه انسان بمرتبه معنی حقیقی اسلام که مأخوذ از سلم و تسلیم است، نرسد؛ مگر وقتی که در برابر عظمت الهی مثل مرده‌ای گردد بدست غسل و خود و دیگران را منشأ هیچ اثری نداند و بین این دو مرتبه مراتب بسیاری است که بایستی طالب راه سعادت بتدریج و بکوشش بسیار خود را از نازلترین مرتبه اسلام بیالاترین مرتبه ایمان و اسلام برساند (ر.ک؛ امین، ۱۳۸۹، ج ۲: ۸۳).

## ۲-۲-۳-۲. سطح معنایی برای مؤمنان

در این بخش به تبیین معنای ایمان، خصوصیات مؤمنان در قرآن، ارتباط ایمان با قلب (عقل لطیف) و هدایت‌های خاص مؤمنان پرداخته می‌شود. خصوصیات مؤمنان در کاربرد خاصش عبارت است از علم و اعتقاد قلبی به توحید و عمل صالح. بنابراین، در ایمان قلب

(عقل لطیف) است که پایگاه اصلی اعتقادات قرار می‌گیرد و در نهایت به خشیت ناشی از علم می‌رسد. هر چند این علم به حد علم یقین نمی‌رسد که مربوط به مرحله بالای تقوا است؛ ولی در مراحل بعدی این قلب به قلب سلیم ارتقاء پیدا می‌کند. با این حال، مؤمنان در کاربرد خاصش:

اولاً؛ کسی نیست که فقط از لحاظ نظری علم به توحید و حقانیت اسلام داشته باشد؛ زیرا عده ای بعد از فهمیدن حق به آن پشت می‌کنند: «إِنَّ الَّذِينَ ارْتَدُّوا عَلَىٰ أَدْبَارِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْهُدَىٰ الشَّيْطَانُ سَوَّلَ لَهُمْ وَأَمَلَىٰ لَهُمْ» (محمد/ ۲۵)؛ «إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَشَاقُّوا الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْهُدَىٰ لَنْ يَضُرُّوا اللَّهَ شَيْئًا وَ سَيُجْزَىٰ أَعْمَالَهُمْ» (محمد/ ۳۲) و «وَجَحَدُوا بِهَا وَاسْتَيْقَنَتْهَا أَنفُسُهُمْ ظُلْمًا وَعُلُوًّا فَانظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُفْسِدِينَ» (النمل/ ۱۴). این آیات دلالت دارند که ارتداد، کفر، جحود و ضلالت نسبت به حق با علم به حقانیت جمع می‌شود (ر.ک؛ طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۸: ۲۵۹).

ثانیاً؛ مؤمنان فقط کسی نیست که به عمل بپردازد، چراکه عمل با نفاق نیز جمع می‌شود (ر.ک؛ طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۸: ۲۵۹).

بر اساس آیات سوره مؤمنون که خصوصیات افراد با ایمان را مطرح کرده است، مؤمنان افزون بر علم به حقانیت، اعتقاد قلبی به حقانیت و التزام عملی به لوازم ایمان و اعمال ظاهری و باطنی دارند<sup>۱</sup>. اعتقادی که او را به التزام به عمل می‌کشاند و آثار عملی ولو فی‌الجمله در او ظاهر می‌شود (ر.ک؛ طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۸: ۲۵۹). در حقیقت مرحله ایمان، مرحله رشد در بخش حکمت عملی است؛ چراکه علومی کسب کرده که او را به عمل می‌کشاند و چنین شخصی ملتزم به انجام اوامر الهی و ترک محرمات است به جهت اعتقادات صحیح در بخش حکمت عملی که مقدمه عمل هستند و او را به انجام بایدهای فقهی و اخلاقی و ترک نبایدهای فقهی و اخلاقی هدایت و کسب کمالات (هدی) و امید به نیل مراحل بالاتر (بشری) رهنمون می‌سازد «هُدًى وَ بُشْرًى لِّلْمُؤْمِنِينَ» (بقره/ ۹۷). به این معنا که مراحل چهارگانه حکمت عملی (تجلیه، تخلیه، تحلیه و فنای نفس) را

۱. «الإيمان هو العلم بالشئ مع الالتزام به بحيث يترتب عليه آثاره العملية» (طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۸: ۲۵۹).

طی می‌کند از طریق انجام اوامر و ترک نواهی به مرحله تهذیب ظاهر (تجلیه) می‌رسد و سپس در مرحله بعد قلبش را از رذایل خالی می‌سازد (تخلیه) و و به فضایل آراسته (تحلیه) می‌سازد و در نهایت به فناء می‌رسد (ر.ک؛ فاضل تونی، ۱۳۸۶: ۳۴۲؛ بهبهانی، ۱۳۷۷: ۱۹۶).

حال که ایمان و مؤمنان شناخته شد، در آیاتی بیان شده که مرتبه‌ای از هدایت قرآنی

مخصوص مؤمنان است، از جمله:

الف. تثبیت ایمان

«قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ لِيُثَبِّتَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ هُدًى وَ بُشْرَى لِّلْمُسْلِمِينَ (نحل / ۱۰۲)».

ب. هدایت خاص و بشارت خاص

«قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَى قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللَّهِ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَ هُدًى وَ بُشْرَى لِّلْمُؤْمِنِينَ» (بقره / ۹۷)

ج. تذکر و بیداردلی

«كِتَابٌ أَنْزَلِ إِلَيْكَ فَلَا يَكُنْ فِي صَدْرِكَ حَرَجٌ مِنْهُ لِتُنذِرَ بِهِ وَ ذِكْرَى لِّلْمُؤْمِنِينَ» (اعراف / ۲)

از آیات یاد شده بدست می‌آید:

که طبق آیه اول منشاء نزول قرآن و جایگاه وجودی حقیقت قرآن که باطن قرآن موجود است، مقام رب رسول خدا (ص) است که همان رب الارباب و مقام الوهیت در صقع ربوبی است. و از کلمه تنزیل (نزله) بدست می‌آید که قرآن در یک سیر نزولی طولی از مقام بالاتر و عوالم بالا سیر را شروع کرده و در هر عالمی تجلی خاص خود را دارد تا رسیده به عالم ماده و بر قلب رسول خدا (ص) که باطن او است، نازل شده و در این سیر روح القدس نیز او را همراهی کرده تا باطل در آن راه پیدا نکند. اثر این نزول تثبیت قلب پیامبر (ص) و به تبع آن تثبیت قلب مؤمنان است. با توجه به هدایت و بشارت بودن قرآن برای مسلمانان، معلوم می‌شود که هدایت و بشارت برای قرآن در مرتبه‌ای بالاتر از درجه هدایت و بشارت برای مسلمانان است که با واژگانی همچون تثبیت قلب، و ذکری بیان شده است که ذکری نیز در رابطه با قلب است، بنابراین در مرحله اسلام، هدایت مربوط به

جستاری در لایه‌های معرفتی قرآن، سطوح فهم مخاطبان و میزان بهره‌مندی آنان...؛ نجیبی | ۶۱

نفس انسان و در مرحله ایمان هدایت مربوط به مرتبه قلب است که از مرتبه نفس بالاتر است (ر.ک؛ سبزواری، ۱۳۹۹: ۳۶۰؛ فرغانی، ۱۴۲۸ق، ج ۱: ۳۰۱).

مراتب وجودی انسان به ترتیب جسم، نفس، قلب و ارواح انسانی است (ر.ک؛ جوادی آملی، ۱۳۹۳، ج ۳: ۱۸۷). مرتبه اسلام در رابطه با نفس و مرتبه ایمان در رابطه با قلب است. در مرتبه اسلام، انسان به ازاله احکام نفس اماره خود می‌پردازد و به نفس لوامه متصف می‌شود، سپس در مقام قلب و روح به ازاله احکام نفس لوامه خود می‌پردازد و به نفس مطمئنه می‌رسد و قلبش تثبیت می‌شود و آرام می‌گیرد، «یا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ» (فجر: ۲۷) سپس به سوی مراتب قرب حرکت می‌کند و خطاب «ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً» متوجه او می‌شود (ر.ک؛ فرغانی، ۱۴۲۸ق، ج ۱: ۳۴۴-۳۴۵؛ گنابادی، ۱۴۰۸ق، ج ۴: ۲۵۴؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۲۰: ۲۸۵).

از آیه «إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ» (فاطر/۲۸) بدست می‌آید که علم در اصطلاح قرآن (علمی که از ملکوت اخذ می‌شود) نیز حد بالا و سقف ایمان است. عالمان مؤمنانی هستند که افزون از برخورداری از حکمت عملی و ایمانی که آنان را به اعمال خیر وامیدارد، به مرحله دروازه حکمت نظری نیز رسیده‌اند و نور علم به قلب (عقل بسیار لطیف) آنها تابیده است (ر.ک؛ گنابادی، ۱۴۰۸ق، ج ۳: ۲۸۰) و قدرت تعقل و بکارگیری فکر صحیح دارند. چراکه که مراحل حکمت و سیر عقلی عبارت‌اند از عقل هیولانی، عقل بالملکه، عقل بالفعل و عقل مستفاد. در این مرحله عقل آن‌ها از آمادگی کسب بدیهیات به آمادگی کسب نظریات و سپس برخورداری از علوم فکری و نظری از طریق اندیشه گذشته و دارای قوه قدسی حدس می‌گردند و مستقیم از عقل فعال علم لدنی اخذ می‌کنند (ر.ک؛ فاضل تونی، ۱۳۸۶: ۳۴۱؛ محقق طوسی، ۱۴۰۳، ج ۳: ۱۶۰؛ صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱م، ج ۲: ۴۶).

این سطح در آیه «وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ وَمَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَالِمُونَ» (عنکبوت/۴۳) مورد اشاره قرار گرفته است. این آیه، نخست قرآن را بیان کننده برای عموم مردم (ناس) می‌شمارد، یعنی درست است که این امثال برای ناس هست و همگان بهره‌ای از آن

می‌برند؛ اما بهره‌ای خاص هم برای عالمان (به حسب مراتبی که دارند) دارد، کسانی که در نهایت به مرحله تعقل و فهم حقایق عقلی و استدلالی رسیده‌اند. مراتب تفکر با مراتب عقل سازگار است؛ زیرا وهم نیز که شناخت معانی جزئی است در حقیقت هم عقل نازل است، عقل نازل برای عقلی که مدرک کلیات است و برتر است.

در آیه «إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ غَفُورٌ» (فاطر/ ۲۸) اشاره شده که کسانی به مرحله خشیت قلب که از مراحل بالای ایمان و سیر در حکمت عملی است، می‌رسند که اهل علم و تعقل و تفکر هستند؛ یعنی در بعد حکمت نظری نیز به حقایق رسیده باشند و قتی عقل انسان توانست حقایق را درک کند بر بدن و قوای نفس حاکم می‌شود و غلبه می‌کند و شخص را به مقام خشیت و اطاعت محض می‌رساند. در حقیقت به تناسب رشد حکمت در بعد نظری، حکمت در بعد عملی نیز رشد کرده و به مقام خشیت قلبی می‌رسد. و هر چه علم بیش‌تر شود خشیت نیز بالاتر می‌رود؛ امیر مؤمنان در تفسیر این آیه فرموده: «اعلم الناس بالله أشدهم خشية» (ابوحمره ثمالی، ۱۴۲۰ق: ۲۷۶).

در تفسیر آیه یاد شده آمده است که تا قلب به نور علم منور نگردد، به خشیت متصف نمی‌شود؛ هر مقدار نور علم به آن بتابد به تناسب همان، خشیت برایش حاصل می‌شود (ر.ک؛ گنابادی، ۱۴۰۸ق، ج ۳: ۲۸۰)، چراکه انسان مراتبی دارد که برای هر مرتبه خوف و رجایی دارد، متناسب با مقام علمش، این مراتب عبارتند از:

الف. اولین مرتبه او مرتبه نفس اماره است در این مرحله ادراکات او ظنون نامیده می‌شود و ادراکات او محصور در لوازم حیات دنیوی است. پس خوف و رجایش نیز در محدوده حیات دنیوی است و به او مسلمان گفته می‌شود.

ب. مرتبه دوم مرتبه نفس لوامه است که ادراکات او شامل ظنون، علوم، ذوق (چشیدن) و وجدان می‌شود؛ زیرا در مواردی نفس اماره او بر او غلبه پیدا می‌کند و آنچه مقتضای نفس اماره است از او ظاهر می‌شود و در مواردی به سبب غلبه نفس لوامه احکام آن از او ظاهر می‌شود که به او مؤمن گفته می‌شود.

ج. در مرتبه سوم که مرتبه نفس مطمئنه است ادراکات او شامل علوم، ذوق و وجدان

جستاری در لایه‌های معرفتی قرآن، سطوح فهم مخاطبان و میزان بهره‌مندی آنان...؛ نجیبی | ۶۳

است و خوف او خوف از خداوند و سخط او و فراق او است. این خوف را خشیت می‌نامند زیرا ناشی از ادراک قهر و لطف الهی و خوف و محبت او است و تا انسان به این مقام نرسد محبت خدا در دلش نمی‌نشیند و لذا خشیت نیز برایش حاصل نمی‌شود؛ زیرا تا قبل از آن خوف او تنها خوف ناشی از قهر الهی است و اینجا است که خوفش ناشی از قهر و محبت می‌شود و به او عالم به معنای خاص گفته می‌شود.

د. در مرتبه چهارم که مرتبه قلب (و روح) است ادراک او تنها شهود، ذوق و وجدان است و خوف او قبض و رجایش بسط نامیده می‌شود.

[هـ. در مرتبه پنجم که در مرتبه سر و خفی است؛ خوفش، هیبت نام دارد و رجایش می‌شود، انس (سبزواری، ۱۳۹۹: ۳۶۰). چراکه خداوند را محیط بر خود می‌داند و شان محاط تنها ادراک هیبت است نسبت به محیط؛ و بعد از هیبت به سطوت، سحق و محق نائل می‌گردد و به او متقی گفته می‌شود (ر.ک؛ گنابادی، ۱۴۰۸ق، ج ۳: ۲۸۰).

## ۲-۲-۳. سطح معنایی برای متقیان

در این سطح قرآن مراحل و درجات بالای اعتقاد درست و عمل صالح و کسب فضایل اخلاقی و سلوکی بالا را در فهم درجات برتر و لایه‌های شناختی مخفی‌تر قرآن دخالت می‌دهد؛ و بهره‌ای هدایتی افزون بر بهره نصیب عموم مسلمانان و مؤمنان به خشیت رسیده را برای متقیان فراهم می‌نماید «هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ» (بقره/۲) تقوی دلالت دارد بر انجام واجبات و پرهیز از محرمات که مرتبه پایین آن در ایمان نیز هست، اما مرحله نهایی از تقوا مرحله بسیار بالای آن است که در آیه شریفه به آن اشاره شده است «يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ» (بقره/۲۱). در این آیه مرتبه تقوا پس از مرحله اسلام و ایمان دانسته شده و به نوعی عبودیت ختم می‌شود، چراکه مرحله عبادت رب و ایمان به خالقیت را مقدمه رسیدن به تقوا دانسته است. متقی نه تنها اقرار لسانی (اسلام) و ایمان قلبی و لوازم عملی آن (انجام به واجبات و پرهیز از محرمات) را که نشانه ایمان است را دارد بلکه اهل فضائل است یعنی از مرتبه کسب فضایل گذشته و به مرحله ملکه شدن و رسوخ فضایل در خود رسیده است «فَالْمُتَّقُونَ فِيهَا هُمْ أَهْلُ الْفَضَائِلِ....»

(شریف الرضی، ۱۱۴۱ق: ۳۰۳)، خصوصیت دیگرش این که علم را از هر کسی نمی‌گیرند و به تقوای علمی می‌رسند و علمشان علم لدنی است و دنبال علم نافع هستند «وَقَفُّوا أَسْمَاعَهُمْ عَلَى الْعِلْمِ النَّافِعِ لَهُمْ» (شریف الرضی، ۱۱۴۱ق: ۳۰۳). با توجه به بکارگیری کلمه اسماء که علم را از طریق سمع می‌گیرند و نه مشاهد پس آنان به علم یقین رسیده‌اند «بِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ» (بقره/۴)؛ اما به شهود و عین یقین نرسیده‌اند. امیر مؤمنان در خطبه متقین ضمن اشاره به این موضوع می‌فرماید «فَهُمْ وَالْجَنَّةُ كَمَنْ قَدْ رَأَاهَا فَهُمْ فِيهَا مُنْعَمُونَ - وَ هُمْ وَالنَّارُ كَمَنْ قَدْ رَأَاهَا فَهُمْ فِيهَا مُعَذَّبُونَ» (شریف الرضی، ۱۱۴۱ق: ۳۰۳). و به سبب همین یقین است که به هدایت خاص از جانب رب خود و فهم خاصی از قرآن رسیده‌اند «أُولَئِكَ عَلَى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ» (بقره/۵). البته شکی نیست ایمان مراتب متفاوت دارد به دارنده هر مرتبه ای متقی گفته نمی‌شود، بلکه متقیان کسانی هستند که به اوج ایمان رسیده‌اند.

لازم به ذکر است که آنچه حضرت امیر مؤمنان علی(ع) در احوال متقیان می‌فرماید: «فَهُمْ وَالْجَنَّةُ كَمَنْ قَدْ رَأَاهَا» (شریف الرضی، ۱۱۴۱ق: ۳۰۳) مقام «کَانَ» و مقام تشبیه است که در عین رفعت و ارزشمندی، از مقام معصومان(ع) پایین‌تر است.

در ساحت معصومان(ع) مقام «کَانَ» به مقام «أَنَّ» تبدیل می‌شود، لذا حضرت صادق(ع) فرمود: «كَأَنِّي سَمِعْتُهَا مِنَ الْمُتَكَلِّمِ بِهَا»، بلکه فرمود: «حَتَّى سَمِعْتُهَا مِنَ الْمُتَكَلِّمِ بِهَا»؛ من آن قدر آیات را خواندم که از متکلم آن شنیدم.

حضرت امیرمؤمنان(علیه‌السلام) نیز در بیان مشهور خود از تشبیه و «کَانَ» سخنی به میان نمی‌آورند، بلکه به صورت قطعی می‌فرمایند: عبادت من به گونه‌ای است که خداوند را می‌بینم: «ما كنت أعبد رباً لم أره» (شیخ صدوق، ۱۳۹۸ق: ۱۰۹؛ کلینی، ۱۳۶۲، ج ۴: ۴۴؛ جوادی آملی، ۱۳۸۸ب: ۱۴۷-۱۴۸)

## ۲-۲-۳-۴. سطح معنایی برای مطهران

مطهرون در اصطلاح قرآن یعنی کسانی که تطهیر شده‌اند از هر گونه رجس و پلیدی که مصداق اتم آن‌ها بر اساس آیه تطهیر اهل بیت پیامبر اکرم (ص) هستند. اینان در حقیقت همان مخلصین هستند «وَلَا تُغْوِيَهُمْ أَجْمَعِينَ إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمْ الْمُخْلِصِينَ» (حجر / ۳۹-۴۰) که



جستاری در لایه‌های معرفتی قرآن، سطوح فهم مخاطبان و میزان بهره‌مندی آنان...؛ نجیبی | ۶۵

شیطان به آن‌ها دسترسی ندارد. در آیه تطهیر « إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْأَيْمَاتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا » (احزاب/۳۳). خداوند امتیاز ویژه ای برای آنان بر شمرده است و آن تطهیر تکوینی است، طهارت از هر گونه پلیدی وجودی. چرا اراده الهی در این آیه از سنخ اراده تکوینی است (ر.ک؛ جوادی آملی، ۱۳۷۹، ج ۵: ۴۹)؛ زیرا اراده تشریحی بر پاکی از پلیدی و نجاست (حدث و خبث) اختصاص به گروه خاصی از مسلمانان ندارد و بر همه تکلیف شده که از امور پلید و نجس پرهیز کنند، پس نتیجه می‌شود که وجود اهل بیت ع هم از پلیدی‌های تشریحی (حدث و خبث) پاک است و هم از پلیدی‌های تکوینی (جهل، محدودیت و نقص وجودی) و چون پلیدی و شر تکوینی همان عدم، قید و نقص در وجود است، پس وجودشان از هر گونه قید، چه قید امکان ذاتی و چه امکان استعدادی و چه قید نقص و محدودیت پاک است، چرا که به نهایت قرب الهی رسیده‌اند و در آن فانی شده‌اند و حقایق را در آنجا مشاهده می‌نمایند و به کمالات و اسماء الهی متصف شده‌اند (ر.ک؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۳۷: ۱۹؛ جوادی آملی، ۱۳۷۹، ج ۵: ۲۴۴؛ جوادی آملی ۱۳۸۶، ج ۲: ۷۱-۷۵)، همچنان که خداوند می‌فرماید ما به انسان کامل همه اسماء و حقایق را تعلیم کردیم «وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا» (بقره/۳۱). بنابراین بخاطر طهارت وجودشان از هر قید و محدودیت بجز امکان فقری و ظل بودن برای وجود الهی، به مقام خلافت الهی رسیده‌اند و به همه حقایق علم دارند و لذا به مقام حقیقت قرآن (باطن و ملکوت قرآن) دسترسی دارند «لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ» (واقعه/۷۹). بدین سان مطهران، افزون بر فهم عادی و استدلال عقلی و اعتقاد و عمل درست، به سبب طهارت روح و سیر و سلوک معنوی به شهود معانی و اسرار پنهان قرآن نایل شده‌اند «لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ» (واقعه/۷۹) و به لمس حقایق مرتبه وجودی قرآنی که در کتاب مکنون است، رسیده‌اند «إِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِيمٌ فِي كِتَابٍ مَكْنُونٍ» (واقعه/۷۷-۷۸). لمس حقایق قرآنی در مرحله وجودی و حریم قدسی «کتاب مکنون» که در عالم فوق ملکوت قرار دارد تنها برای کسانی میسر است که از هر گونه پلیدی گناه و معصیت و رذائل اخلاقی پاک باشند و متصف به فضایل باشند و نیز از توجه به غیر حق پاک باشند و از حدود و تعینات وجودی هم پاک باشند (ر.ک؛ گنابادی،

۱۴۰۸ق، ج ۴: ۱۴۱). بکارگیری واژه «لمس» دلالت بر حضور لمس کننده در عالمی است که این حقایق در آنجا حضور دارند؛ زیرا لمس دلالت دارد بر نوعی حضور و شهود، حقیقت ملموس در محضر لامس و لمس کننده است؛ ارتباط از راه دور با چیزی را لمس نمی‌گویند.

پوشیده نیست که آموزه قرآنی «لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ» ، اخبار است و نه انشاء؛ یعنی قرآن نمی‌فرماید که فقط مطهرون آن مرحله را لمس کنند یا نکنند؛ بلکه نفی است؛ یعنی خداوند خیر می‌دهد که قرآن در مرحله کتاب مکنون را جز کسانی که مطهرند و پاک‌اند و معصوم‌اند، لمس نمی‌کنند و دسترسی ندارند (گنابادی، ۱۴۰۸ق، ج ۴: ۱۴۱).

البته مطهران مراتب دارند، مطهر از تعلقات دنیوی؛ مطهر از تعلقات دنیا و آخرت؛ و فانیان در فنای ذات که مطهر از قید امکان و ماهیت‌اند. که همان راسخان فی العلم هستند «الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ» (آل عمران / ۷؛ نساء / ۱۶۲). امام باقر(ع) می‌فرماید: «ما يستطيع أحد يدعى انه عنده جميع القرآن كله ظاهره و باطنه غير الاوصياء» (شوشتری، ۱۳۷۶، ج ۷: ۳۵۳). یعنی خدای سبحان، ادراک همه ساحت‌های شناختی معارف این کتاب عظیم الهی را مخصوص اوصیای خود (راسخون فی العلم) دانسته است. مطهران کسانی هستند که به مقام قلب سلیم رسیده‌اند؛ یعنی کسانی که دارای قلب‌اند که آن مرکز علم حقیقی است. اما گروهی که قلب خود را از دست داده‌اند یا آن را بیمار کرده‌اند، از فهم اسرار قرآنی محروم‌اند «إِنَّ فِي ذَلِكَ لَدِكْرَى لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ أَوْ أَلْقَى السَّمْعَ وَهُوَ شَهِيدٌ» (ق، ۳۷). منظور از قلب در تعبیرهای عربی یا عنوان دل در تعبیرهای فارسی، همان روح مجرد و لطیف الهی است که خداوند به انسانها مرحمت نموده و استعداد دریافت هرگونه کمالی را داراست (ر.ک؛ جوادی آملی، ۱۳۸۶، ج ۱: ۲۱؛ امین، ۱۳۸۹، ج ۱۲: ۲۸۹؛ حقی برسوی، ۱۴۰۵ق، ج ۹: ۱۳۵).

برخی معتقدند که قلوب چهار قسم است: قلب یائس و آن قلب کافر است، و قلب مغفول، و آن قلب منافق است، و قلب مطمئن، و آن قلب مؤمن است، و قلب سلیم، که از تعلقات دنیا و آخرت خالی گردیده و آن قلب محبین و محبوبان است و چنین قلبی مرءات

جستاری در لایه‌های معرفتی قرآن، سطوح فهم مخاطبان و میزان بهره‌مندی آنان...؛ نجیبی | ۶۷

جمال و جلال حق تعالی خواهد بود و آن قلبی است که در باره آن فرموده «لا یسعی ارضی و لا سمائی و لکن یسعی قلب عبدی المؤمن» (امین، ۱۳۸۹، ج ۱۲: ۲۹۰-۲۹۱؛ حقی برسوی، ۱۴۰۵ق، ج ۹: ۱۳۷).

### ۳. انواع لایه‌های معرفتی قرآن، هدایت شدگان به آن‌ها و هدایت‌های خاص هر لایه

از پیامبر اسلام (ص) نقل شده؛ قرآن چهار مرتبه دارد: مرتبه ظهر (ظاهر)، مرتبه بطن (باطن) و مرتبه حد و مرتبه مُطَّلَع (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۲۳: ۱۹۷).

از این روایت استفاده می‌شود که پایین‌ترین مرتبه قرآن، ظاهر قرآن است. مرتبه برتر از ظاهر، باطن قرآن است و سطح بالاترش حد قرآن است و لایه برترین و بالاترین هم مرتبه مطلع قرآن است. مُطَّلَع مکانی است که اگر کسی بدانجا راه یابد، به تمام مراحل مادون اشراف پیدا می‌کند؛ بالاترین قله و بالاترین نقطه اوجی که اگر کسی بر آنجا برسد به تمام مراحل مادون اشراف می‌یابد. همچنین در فهم قرآن مطلع مرتبت و مکانتی است بسیار بلند که همه مراحل مادون را در دل خود دارد (ر.ک؛ جوادی آملی، ۱۳۸۸ب: ۱۴۹-۱۵۰).

از امام صادق (ع) روایت شده که: قرآن بر چهار وجه است: عبارت، اشارت، لطائف و حقایق (ر.ک؛ مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۷۵: ۲۷۸).

در تطبیق این دو روایت می‌توان گفت که «عبارت» همان ظاهر قرآن است، «اشارت» به باطن قرآن تطبیق می‌کند. «لطائف» مطابق باحد قرآن است و «حقائق» نیز بر مطلع قرآن تطبیق کند. بدین سان، این چهار مرتبه با چهار مرتبه قرآنی قبلی همپوشانی دارد. در ادامه امام می‌فرماید: عبارت برای عوام و اشارت برای خواص و لطایف برای اولیاء و حقایق برای انبیاء است.

از این رو، می‌توان گفت مرتبه مناسب با «هدی للناس» همان ظاهر قرآن است و بیان شد که مراد از ناس همانا مسلمانان هستند. بنابراین سه تعبیر «هدی للناس»، «ظهر» و «عبارت» در راستای هم قرار می‌گیرند. به این بیان که مسلمانان در هدایت خود از سطح

معرفتی ظاهر قرآن یا عبارات و معانی ظاهری قرآن بهره می‌برند و در حقیقت مخاطب خاص ظواهر قرآن مسلمانان هستند که هنوز به مرحله ایمان نرسیده‌اند.

همچنین سه تعبیر «هدی للمومنین» و «بطن» و «اشارت» در یک راستا هستند همچنان که «هدی للمتقین» و «حد» و «لطائف» در راستای همدیگرند و نیز «مطهرون» و «مطلع» و «حقایق» در یک رتبه‌اند. پس روشن شد که چهار مرتبه اشاره شده در روایت پیشگفته، یعنی عبارت، اشارت، لطائف و حقایق همان ظاهر، بطن، حد و مطلع هستند که بر چهار گروه از مخاطبان قرآن؛ یعنی عموم مسلمانان، مؤمنان، متقیان و مطهران منطبق‌اند و با هم همپوشانی دارند (ر.ک؛ رضانی، ۱۴۰۰: ۳۱).

### بحث و نتیجه‌گیری

در جستار پیش رو، افزون بر فرق‌گذاری میان فهم قرآن و بهره‌مندی از هدایت‌های قرآن؛ نخست به تفکیک لایه‌های وجود شناختی و معرفت شناختی قرآن پرداخته شد و ضمن بیان اجمالی لایه‌های وجودشناختی قرآن، بحث‌های اصلی بر تبیین تفصیلی لایه‌های معرفت شناختی قرآن بر اساس آیات قرآن کریم و روایات معصومین (ع) متمرکز گردید، که عبارتند از: «مرتبه ظاهر (ظاهر)، مرتبه بطن (باطن) و مرتبه حد و مرتبه مُطَّلَع؛ آنگاه مراتبی که در دیگر روایات مطرح شده بود (عبارت، اشارت، لطائف و حقایق)، با مراتب قبلی تطبیق داده شد. سپس به تبیین اقسام هدایت شدگان قرآنی (مسلمان، مومن، متقی و مطهر) و خصوصیات آن‌ها پرداخته شد. در نهایت میزان بهره‌مندی هر یک از آن‌ها از معارف قرآنی و هدایت‌های آن؛ یعنی بهره‌مندی از ظواهر الفاظ و مفاهیم فقط (مسلمانان) یا افزون بر آن، توشه برداری از معانی عمیق (مؤمنان)؛ یا افزون بر آن، رسیدن به مرتبه علم الیقین (متقیان)؛ یا افزون بر آن، رسیدن به مرحله شهود حقایق قرآنی و بالاتر (مطهران) را به کمک آیات قرآن تبیین گردید که در نوع خود کاری بدیع و نو است.

ORCID

Mohammad



<http://orcid.org/0000-0001-8210-7124>

## منابع

### قرآن کریم.

ابو حمزه ثمالی، ثابت بن دینار. (۱۴۲۰ق). *تفسیر القرآن الکریم*. بیروت: دار المفید.  
احدی نسب، مصطفی. (۱۳۹۹). «لایه‌های نهفته در قرآن کریم». پایگاه اطلاع رسانی. نشست دوره‌ای اساتید سطوح عالی و خارج حوزه علمیه قم.

<https://www.neshasteasatid.com/node/5593>

امین، نصرت بیگم. (۱۳۸۹). *تفسیر مخزن العرفان*. ج ۱۲. اصفهان: گلبهار.  
بهبهانی، علی نقی. (۱۳۷۷). *عیار دانش*. تهران: نشر الف.  
جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۶). *سرچشمه اندیشه*. ج ۵. قم: انتشارات اسراء.  
\_\_\_\_\_ . (۱۳۷۹). *ادب فنای مقرران*. ج ۷. قم: انتشارات اسراء.  
\_\_\_\_\_ . (۱۳۸۷). *سیره رسول اکرم (ص)* در قرآن. ج ۸ چ ۵. قم: انتشارات اسراء.  
\_\_\_\_\_ . (۱۳۸۸الف). *پیامبر رحمت*. ج ۲. قم: انتشارات اسراء.  
\_\_\_\_\_ . (۱۳۸۸ب). *شمس الوحی تبریزی*. ج ۵. قم: انتشارات اسراء.  
\_\_\_\_\_ . (۱۳۹۳). *تحریر تمهید القواعد*. ج ۳. قم: انتشارات اسراء.  
حسن زاده آملی، حسن. (۱۳۷۶). *مجموعه مقالات (ولایت تکوینی)*. ج ۵. قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.

\_\_\_\_\_ . (۱۳۸۱). *هزار و یک کلمه*. ج ۲. قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.  
حقی برسوی، اسماعیل. (۱۴۰۵ق). *تفسیر روح البیان*. ج ۳. ۴. ۹. بیروت: دار الفکر.  
رمضانی، حسن. (۱۴۰۰). «نیاز انسان به تخصص‌های علمی و معرفتی در فهم لایه‌های باطنی و عمیق قرآن». فصلنامه علمی پژوهشی حکمت اسراء. اسفند. دوره ۱۳. شماره ۲. شماره پیاپی ۳۸. ص ۵-۳۵.

سبزواری، ملاحادی. (۱۳۹۹). *شرح الاسماء الحسنی*. قم: انتشارات بیدار.  
شریف الرضی، محمد. (۱۴۱۱ق). *نهج البلاغه (صبحی الصالح)*. تصحیح صبحی الصالح. قم: مؤسسه دار-الهجره.

شوشتری، محمد تقی. (۱۳۷۶). *بهبج الصباغه فی شرح نهج البلاغه*. ج ۷. بیروت: دار امیر کبیر للنشر.  
شیخ صدوق، محمد. (۱۳۹۸ق). *التوحید*. قم: مؤسسه النشر الإسلامی.  
صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم. (۱۳۶۳). *مفاتیح الغیب*. چاپ اول. تهران: موسسه تحقیقات فرهنگی.

۷۰ | فصلنامه علمی پژوهش‌نامه معارف قرآنی | سال چهاردهم | شماره ۵۳ | تابستان ۱۴۰۲

صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم. (۱۹۸۱م). *الحکمه المتعالیه فی الأسفار العقلیه الأربعة*. ج ۲. چ ۳. بیروت: دار احیاء التراث.

طباطبائی، محمدحسین. (۱۳۵۳). *قرآن در اسلام*. ج ۲. تهران: دارالکتب.  
\_\_\_\_\_ . (۱۴۱۷ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. ج ۳، ۱۸، ۱۹. چ ۵. قم: انتشارات جامعه مدرسین.

علامه مجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۴ق). *بحار الانوار*. ج ۴. بیروت: مؤسسه الوفاء.  
فاضل تونی، محمد حسین. (۱۳۸۶). *حکمت قدیم (طبیعیات) (مجموعه رسائل عرفانی و فلسفی)*. قم: مطبوعات دینی.

فرغانی، سعید الدین. (۱۴۲۸ق). *منتهی المدارک*. ج ۱. چ ۱. بیروت: دارالکتب العلمیه.  
کلانتری، ابراهیم. (۱۳۸۲). *أظهر و بطن قرآن کریم*. فصلنامه علمی پژوهشی قبسات. زمستان. شماره ۲۹.

کلینی، محمد. (۱۳۶۲). *الکافی*. ج ۲. چ ۲. تهران: انتشارات اسلامی.  
گنابادی، سلطان محمد. (۱۴۰۸ق). *بیان السعاده فی مقامات العبادة*. ج ۳. چ ۲. بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.

مجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۴ق). *بحار الانوار*. ج ۲۳. چ ۷۵. بیروت: مؤسسه الوفاء.  
محقق طوسی، خواجه نصیر الدین. (۱۴۰۳ق). *شرح الاشارات و التنبیحات (مع المحاکمات)*. ج ۳. قم: دفتر نشر کتاب.

مصباح یزدی، محمد تقی. (۱۳۶۵). *آموزش فلسفه*. ج ۱. چ ۱. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.  
\_\_\_\_\_ . (۱۳۹۴). *قرآن شناسی*. ج ۱. چ ۱. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

مطهری، مرتضی. (۱۳۷۲). *مجموعه آثار شهید مطهری*. چ ۸. قم: انتشارات صدرا.

The Holy Quran.

Abu Hamzah Samali, Thabit bin Dinar. (1999). *Tafsir of the Holy Qur'an*. Beirut: Dar Al-Mufid.

Ahadi Nasab, Mustafa. (2019). *"Hidden layers in the Holy Quran"*. information base. Periodical meeting of professors of high and outside levels of Qom seminary.

<https://www.neshasteasatid.com/node/5593>

Amin, Nosrat Begum. (2010). *Tafsir of Makhzan al-Irfan*. edition 12. Isfahan: Golbahar.

- Allameh Majlisi, Muhammad Baqir. (1983). *Bihar Al-Anwar*. edition 4. Beirut: Al-Wafa Foundation.
- Behbahani, Ali Naghi. (1998). *The gem of knowledge*. Tehran: Alef Publications.
- Fazel Toni, Mohammad Hossein. (2006). *Ancient wisdom (nature) (a collection of mystical and philosophical treatises)*. Qom: Religious Press.
- Forghani, Saeed al-Din. (2007). *The end of the evidence*. Volume 1. Edition 1. Beirut: Dar al-Kutub Al-Alamiya.
- Gonabadi, Sultan Mohammad. (1987). *Expression of happiness in worship authorities*. C3. Ch2. Beirut: Al-Alami Publishing House.
- Hassan Zadeh Amoli, Hassan. (1997). *A collection of articles (Takwiti province)*. edition 5. Qom: Publications of Islamic Propaganda Office.
- \_\_\_\_\_. (2002). *One thousand and one words*. edition 2. Qom: Publications of the Islamic Propaganda Office.
- Haghi Barsoy, Ismail. (1984). *Tafsir of Ruh al-Bayan*. edition 3. 4. 9. Beirut: Dar al-Fakr.
- Javadi Amoli, Abdullah. (2007). *The source of thought*. edition 5. Qom: Esra Publications.
- \_\_\_\_\_. (2000). *Adab Fanai Moqraban*. edition 7. Qom: Esra Publications.
- \_\_\_\_\_. (2008). *The lifestyle of the Holy Prophet (PBUH) in the Qur'an*. C. 8. Ch. 5. Qom: Esra Publications.
- \_\_\_\_\_. (2009). *Prophet of Mercy*. edition 2. Qom: Esra Publications.
- \_\_\_\_\_. (2009). *Shams al-Wahi Tabrizi*. edition 5. Qom: Esra Publications.
- \_\_\_\_\_. (2013). *Tahir Tahid Al-Qaseer*. edition 3. Qom: Esra Publications.
- Kalantari, Ebrahim. (2003). "The Back and the Stomach of the Holy Qur'an". Qobsat scientific research quarterly. winter. Number 29.
- Koleini, Mohammad. (1983). *Enough*. Volume 2. Edition 2. Tehran: Islamic Publications.
- Majlisi, Mohammad Baqir (1983). *Bihar Al-Anwar*. Volume 23. C75. Beirut: Al-Wafa Institute.
- Mohaghegh Tusi, Khwaja Nasir al-Din (1982). *Description of warnings and warnings (with the courts)*. C3. Qom: Al-Kitab Publishing House.
- Mesbah Yazdi, Mohammad Taqi. (1986). *Teaching philosophy*. Volume 1. 2. Tehran: Islamic Propaganda Organization.
- \_\_\_\_\_. (2015). *Quran studies*. Volume 1. 2. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute.

- Motahari, Morteza. (1993). *The collection of the martyr Motahhari*. Edition 8. Qom: Sadra Publications.
- Ramezani, Hassan. (1979). "Man's need for scientific and epistemological expertise in understanding the inner and deep layers of the Qur'an". *Hikmat Esra Scientific Research Quarterly*. Esfand. Period 13. Number 2. Serial number 38. pp. 5-35.
- Sabzevari, Malahadi. (2019). *Description of Al-Hasani names*. Qom: Bidar Publications.
- Sharif al-Razi, Mohammad. (1990). *Nahj al-Balagha (Sobhi al-Saleh)*. Corrected by Sobhi al-Saleh. Qom: Dar Al-Hijra Foundation.
- Shushtari, Mohammad Taqi. (1997). *Bahj al-Sabbagha in the description of Nahj al-Balagheh*. edition 7. Beirut: Amir Kabir Publishing House.
- Sheikh Sadouq, Muhammad. (2019). *Al-Tawhid* Qom: Islamic Publishing House.
- Sadr al-Din Shirazi, Muhammad bin Ibrahim. (1984). *Mofatih al-Ghaib*. First Edition. Tehran: Cultural Research Institute.
- Sadr al-Din Shirazi, Muhammad bin Ibrahim. (1981). *Al-Hikama al-Muttaliyyah in Al-Asfar al-Aqliyyah al-Arabah*. Volume 2. Edition 3. Beirut: Dar Ahya Altrath.
- Tabatabaei, Mohammad Hossein. (1974). *Quran in Islam*. edition 2. Tehran. Darul-Kotob.
- \_\_\_\_\_. (1996). *Al-Mizan in Tafsir al-Qur'an*. Volume 18.3. 19. Edition 5. Qom: Modaresin Society Publications.

**استناد به این مقاله:** نجیبی، مهدی (کوروش). (۱۴۰۲). جستاری در لایه‌های معرفتی قرآن، سطوح فهم مخاطبان و میزان بهره‌مندی آنان از هدایت‌های قرآنی بر اساس آیات و روایات، فصلنامه علمی پژوهش‌نامه معارف قرآنی، ۱۴(۵۳)، ۴۱-۷۲.

DOI: 10.22054/RJQK.2304.2811



Quranic Knowledge Research is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.